

INDIVIDUEEL ZINGEVEN IN LAATMODERNE TIJDEN

De betekenis van cursussen rond de kwaliteit van het leven (1)

Hildegard Van Hove

"Collectieve ziekten moesten genezen worden met behulp van privé-medicijnen" (2) Zygmunt Bauman (1995: 32)

Stel je voor: de wereld valt onder je voeten weg. Je kijkt op en ziet dat je identiteit aan scherven ligt en dat de verantwoordelijkheid voor je geluk in je eigen handen werd gelegd. (Zingevingsvragen in 'postmoderne' tijden).

Wellicht volg je dan een cursus, waarin je een betere greep op het leven wordt beloofd...

1. HET ONDERZOEKSVELD

De laatste decennia is er een 'markt' gegroeid van diverse cursussen, die op de één of andere manier verband houden met de kwaliteit van het leven. Voorbeelden hiervan zijn t'ai chi, yoga, macrobiotisch koken, neuro-linguïstisch programmeren, shamanistische dans, bio-energetica, astrologie, intuïtieve ontwikkeling, zenmeditatie, rebirthing... (3) Soms wordt de klemtoon gelegd op het therapeutische aspect, soms op het genieten of op de gezondheid, soms ook op het spirituele, of de diepere dimensies van het leven. Meestal kan er echter een combinatie van elementen teruggevonden worden, en verschillen de cursussen (sterk) naargelang de klemtonen die verschillende lesgevers leggen. Hoewel dit veld langzamerhand meer zichtbaar wordt, blijft het een vaag sociaal fenomeen. Er bestaan tal van snijvlakken met andere fenomenen: de reguliere hulpverlening en gezondheidszorg, meer 'profane' cursussen zoals piano of bloem-

schikken, ontspanningssporten, sommige nieuwe religieuze bewegingen zoals Scientologie of de Bhagwan-beweging, en zelfs bepaalde initiatieven binnen de Kerk. Omwille van de verwantschappen en overlappingsen gaat het dus niet om een scherp afgebakende sociale realiteit. Bovendien is dit veld inhoudelijk weinig geïntegreerd, (wat heeft astrologie met sensuele massage te maken?). Nochtans kan er een zeker netwerk onderscheiden worden, waarbinnen deze cursussen worden aangeboden. Meestal gaat het om particuliere initiatieven, maar mensen kennen elkaar, of hebben toch van elkaar gehoord. Het circuit wordt trouwens vaak benut voor het aankondigen van activiteiten (4).

Dit netwerk van inhoudelijk weinig geïntegreerde activiteiten rond zingeving wordt binnen de internationale onderzoekstraditie vaak omschreven met de term 'New Age', een verzamelterm die echter wat te slordig wordt gebruikt. Op zich verwijst hij naar het geloof in het aanbreken van het Aquariustijdperk, waarin de mens de god niet langer buiten zich zoekt, maar de god in zichzelf zou realiseren. Er zou weer harmonie ontstaan met de planeet en er zou een wereldvrede heersen. Op zich wordt deze overtuiging zeker niet algemeen aanvaard binnen het veld. Stenger stelt dan ook dat de term 'New Age' niet gebruikt kan worden als een verzamelterm zolang men zich blijft baseren op inhoudelijke elementen (1990: 383). Volgens Heelas zou er daarentegen ondanks de verscheidenheid toch van een gemeenschappelijke kern gesproken kunnen worden: het zelf wordt immers telkens centraal gesteld en men hanteert een gemeenschappelijke taal. Heelas gebruikt daarom ook de term 'self-religions' (1982: 69; 1993: 103-105). Het gebruik van een dergelijke term is uiteraard niet neutraal. Om dit netwerk aan te duiden, werd er geopteerd voor de omschrijving 'markt van alternatieve zingevingssystemen en -elementen'. De bruikbaarheid van de metafoor 'markt' wordt elders onderzocht (Van Hove, 1995). Met 'alternatief' wordt alles wat niet behoort tot de gevestigde godsdiensten in Vlaanderen (het christendom, de islam, het jodendom), onder één algemene noemer gebracht. Het gaat om een 'catch-all'-term die neutraler is dan self-religions, en de mogelijkheid openlaat dat het niet om één zingevingssysteem gaat (in tegenstelling tot 'New Age').

2. ONDERZOEKSVRAAG

In het onderzoek in het kader van het seminarie ('94-'95) en het hoor-en werkcollege ('95-'96) sociologie van religie en cultuur hebben we dit fenomeen onder de loupe genomen (5). De vraag die wij ons hierbij stelden, was of dit veld getypeerd kon worden als een vorm van 'Invisible Religion'. Het gaat dan om een gedeeld zingevingssysteem, dat als alternatief kan fungeren voor godsdienst, zonder dat het evenwel geïnstitutionaliseerd is (cf. infra)(Luckmann, 1967). Een zingevingssysteem is breder gedefinieerd dan godsdienst, en kan ook verwijzen naar niet religieuze zingeving, dat wil zeggen zingeving zonder transcendente elementen (cf. Dobbelaere, 1982; Van Hove, 1996).

Het uitgangspunt is de idee dat zingeving een 'antropologisch' gegeven is, dat wil zeggen eigen aan het mens-zijn (Luckmann, 1967: 49). Iedereen hanteert de veronderstelling van een geïntegreerd leven, van een draad doorheen de uiteenlopende gebeurtenissen en ervaringen. Vaak is men echter niet in staat dit te verwoorden. Die impliciete veronderstelling vormt nochtans een voorwaarde om te leven. Dat uit zich pas wanneer ze wegvalt en mensen geconfronteerd worden met de allesoverheersende zinloosheidservaring. Dat uit zich ook in de gedrevenheid waarmee mensen een antwoord zoeken op zinvragen. De 'bewuste reflectie', of het stilstaan bij de vraag: "Wat is de zin van mijn/het leven?", is echter eerder de uitzondering dan de regel. Het articuleren van dit impliciete verhaal en het ten dele ook construeren van dat verhaal via die articulatie, is geen alledaagse activiteit. Hoewel er altijd mensen zijn geweest die er zich bij wijze van spreken in specialiseerden, de 'religieuze virtuosos', leeft de meerderheid in (en dankzij) een vanzelfsprekendheid die slechts op breukmomenten wegvalt (6). William James doet dit weliswaar af als 'tweedehands religieus leven' (1982: 6-7), het lijkt echter aangewezen om aan de graad van reflectie geen waardenoordeel te koppelen. Het onderscheid tussen 'trendsetters met een authentieke religieuze beleving' en 'slaafse volgelingen' is ook te sterk vereenvoudigend, en gaat voorbij aan het wezenlijk belang van de culturele context (voor beide categorieën) (7). Het al dan niet impliciete verhaal van iemands leven heeft immers altijd een sociaal karakter. De verklarende principes die gehanteerd worden, zijn cultureel ingekleurd. Uiteraard heeft zingeving ook steeds een wezenlijk uniek karakter. We zijn kinderen van onze tijd, maar geen duplicaten.

De band tussen individu en samenleving is trouwens de context waarin Luckmann zijn idee van een 'invisible religion' ontwikkelt. Hij schetst hier een historische evolutie. Onder invloed van processen van functionele differentiatie verliest de specifieke sociale vorm van 'religie' (zingevingssysteem), zoals wij die kenden, namelijk de godsdiensten, hun dominante positie. Aangezien zingeving echter een menselijke behoefte is, zal er iets anders voor in de plaats komen. Deze nieuwe sociale vormen van 'religie', die voorlopig 'onzichtbaar' blijven, moeten onderzocht worden. Terwijl de 'oude' vorm gekenmerkt werd door *institutionele specialisatie*, hoeft wat ervoor in de plaats komt niet noodzakelijk die vorm aan te nemen. Met andere woorden, terwijl de sacrale cosmos vroeger gedragen werd door een specifieke institutie, kan de nieuwe vorm een andere sociale basis krijgen (Luckmann, 1967: 9-11; 22-27; 42-49; 50-68; 79-87; 90-91) (8). Binnen de cultuursociologische visie van Berger en Luckmann wordt ervan uitgegaan dat een sociaal fenomeen ontstaat op basis van individuele handelingen die 'geobjectiveerd' worden, dat wil zeggen dat ze een bestaan krijgen onafhankelijk van de individuen die er oorspronkelijk bij betrokken waren. Individuele handelingen raken 'georganiseerd' en krijgen op die manier een plaats binnen de sociale structuur (Berger en Luckmann, 1966). Uiteraard moet er onderzocht worden welke sociale basis de 'nieuwe sociale vorm van religie' krijgt, en of deze opnieuw tot een specifieke institutie uitgroeit.

Toegepast op het onderzoeksveld van alternatieve cursussen, werd deze vraag uitgewerkt in drie concrete onderzoeksvragen. Ten eerste zou de (individuele) zingeving van de deelnemers bestudeerd moeten worden, zodat er kon worden nagegaan of er een gemeenschappelijk zingevingssysteem kon worden onderscheiden. Ten tweede moest worden onderzocht of er wel een verband bestond tussen de cursussen en zingeving. Aangezien Luckmanns conceptualisering vrij theoretisch blijft, en het onderzoek eerder inductief werd opgevat, was het noodzakelijk het centrale uitgangspunt tijdens de dataverzameling in vraag te stellen. Wellicht hadden de cursussen in de praktijk weinig met zingeving te maken, hoewel ze in principe, volgens de onderzoeksafbakening, wel voor dat doeleinde zouden kunnen worden aangewend. Hiertoe was het belangrijk oog te hebben voor de betekenis die de cursussen hadden voor de deelnemers. Tenslotte was er nog de kwestie van het al dan niet institutionaliseren van het fenomeen. Hoe organiseert zich deze 'nieuwe religie'? Ontstaan er met andere woorden, in het veld vaste patronen? Vanuit een godsdienstsociologische achtergrond stelden we hier de vraag naar groepsvorming, in de zin van het ontstaan van een 'gemeenschap van gelovigen', de rol van leidersfiguren hierin en de mate van exclusiviteit van lidmaatschappen (9). Concreet bevroegden we de contacten met medecursisten en lesgevers en de subjectieve identificatie met het veld.

3. ONDERZOEKSOPZET

Om na te gaan of ons veld getypeerd kan worden als een (nog) niet geïnstitutionaliseerd zingevingssysteem, hadden we te werk kunnen gaan zoals Weber en een studie kunnen maken van 'new age'-bestsellers. Een dergelijke literatuurstudie zou toelaten de inhoud van een (gepostuleerd) zingevingssysteem ideaaltypisch te beschrijven. De verkoopcijfers vormen immers het 'bewijs' dat de auteurs er bijzonder goed in geslaagd zijn te formuleren wat er 'leeft' aan overtuigingen. Zo verklaart James Redfield het succes van zijn "Celestijnse belofte" door "dat er precies in staat wat ze [de lezers] zelf hebben ervaren" (10). We zouden wellicht tot het besluit gekomen zijn dat New Age een culturele stroming is (11). Een dergelijke studie laat echter niet toe na te gaan of dit conglomeraat van cursussen inderdaad functioneert als een Invisible Religion. Daarom hebben we er voor geopteerd om te werken met diepte-interviews met cursisten. Het werken met interviews had echter ook een aantal nadelen. Via dit methodologisch individualisme komt de uniciteit van zingevingen sterk in de verf te staan, wat het onderscheiden van een gedeeld zingevingssysteem bemoeilijkt. Bovendien gaat het in een interview steeds (tot op zekere hoogte) om het articuleren van het impliciete, wat de data een artefact-karakter bezorgen. Hoewel dit onvermijdelijk zo is voor alle interviews, ligt dit voor de studie van zingeving uiteraard bijzonder delicaat juist omdat zingeving meestal impliciet blijft. Het verhaal dreigt dan in te sterke mate een weergave te worden van de stemming van de respondent op dat moment en de interactie met de interviewers, in plaats van een beeld te geven van de manier waarop de respondent tegen het leven aankijkt. Aangezien het hier echter veelal om vrij reflectieve zingevers bleek te gaan, die buiten de

interviewcontext ook bezig waren met het construeren van hun verhaal (cf. infra), kan het gewicht van dit euvel gerelativeerd worden. Naarmate het onderwerp van een interview aansluit bij de dagelijkse belevingswereld van de respondent, wordt het verhaal immers meer betrouwbaar. Tenslotte is het distilleren van een zingeving uit een interviewtekst altijd een preciaire aangelegenheid. Het blijft onvermijdelijk een partiële typering. Dat geldt echter ook voor iemand die een autobiografie schrijft. (We blijven socioloog en doorgronden geen onderbewustzijnsinhouden.) Nietemin is het wel mogelijk centrale thema's terug te vinden in iemands verhaal. Die veranderen niet zo erg snel en zijn ook niet zo gevoelig voor de interviewcontext, wanneer de interviewer de nodige communicatievaardigheden aan de dag legt (12). Uit pragmatische overwegingen werd er gewerkt met respondenten die zichzelf (eventueel na aandringen van hun lesgevers) bereid verklaarden om aan een interview mee te werken. Methodologisch is deze zelf-selectie en de eventuele selectie door de lesgevers uiteraard een zwak punt, en zullen de resultaten in die zin genuanceerd moeten worden (cf. infra).

4. DE ONDERZOEKSGROEP

Van de 69 interviews die werden afgenomen, was één interview onbruikbaar, omdat het zeer slecht was opgenomen. In één interview werd er echter een echtpaar ondervraagd, zodat het aantal respondenten op 69 komt. Bijlage 2 bevat een overzicht van enkele socio-demografische kenmerken van de respondenten. Het is niet de bedoeling de resultaten van dit onderzoek te kwantificeren. Daarvoor werden immers niet de geëigende methoden toegepast. De tabellen willen enkel een beeld geven van de onderzoeksgroep. De beschrijvingen die de lesgevers gaven over de samenstelling van hun groepen cursisten (verhouding mannen-vrouwen, leeftijd, opleiding), wijzen erop dat de onderzoeksgroep de verhoudingen in de populatie waarschijnlijk vrij goed weerspiegelt. Er is een overwicht van vrouwen en de meeste respondenten bevinden zich in de leeftijdscategorie tussen 30 en 50 jaar. 25 respondenten zijn gehuwd en hebben kinderen. Alleenstaanden vormen ook een grote categorie. 21 respondenten zijn alleenstaande, gescheiden zonder kinderen ten laste of verweduwd.

In bijlage 3 volgt een overzicht van de gevolgde cursussen, met het aantal respondenten die die cursus volgden of gevolgd hadden. Slechts vier respondenten volgden maar één cursus. De meesten combineerden verschillende cursussen die inhoudelijk vaak erg uiteenlopend waren, of hadden een soort 'cursus-loopbaan' waarbij verschillende cursussen achtereenvolgens gevolgd werden. De benaming 'emotioneel lichaamswerk' omvat naast bio-energetica nog andere aanverwante disciplines, zoals primal en encounter. De categorie 'bewustzijnverruiming' omvat psycho-energetica, psycho-dynamica, intuïtieve ontwikkeling en 'aura-reading en -healing'. Die komen grotendeels op hetzelfde neer (zie ook bijlage 1). Zoals reeds vermeld werden de cursisten vooral gecontacteerd via lesgevers t'ai chi, emotioneel lichaamswerk, en bewustzijnsverruiming. Bijgevolg ligt het voor de hand dat deze categorieën het best

gevuld zijn. Dit is dus geen weergave van de verdeling in het veld. Hoewel het de bedoeling was om ook respondenten te selecteren op basis van cursussen in verband met sjamanisme, bleek dit nog te weinig verspreid, om veel respons op te leveren. Wel werden door de respondenten weekends en workshops met uiteenlopende benamingen vermeld die wezen op sjamanistische elementen, zoals bijvoorbeeld 'Indiaanse spiritualiteit', zweethutten, 'volle maan meditatie'. Deze werden samen geclaseerd. Er bestaat inderdaad een verschil tussen cursussen waarvan de inhoud vrij specifiek is, bijvoorbeeld voetreflexologie, en waarvan de benaming telkens terugkomt en cursussen die eerder een persoonlijke mix zijn van de lesgever, die er dan gewoonlijk een klinkende en vooral unieke naam aan geeft (13). Gemiddeld vermelden de respondenten 4,6 cursussen. Opnieuw mag dit cijfer niet beschouwd worden als een indicatie van de situatie in het veld, omdat wellicht de meest betrokken cursisten zich kandidaat stelden voor een interview. Bij de selectie van respondenten (70) uit het totaal aantal kandidaten (148), werd ervoor geopteerd om verschillende interessesferen te vertegenwoordigen en ook de combinatie van inhoudelijk uiteenlopende cursussen te bestuderen.

We kwamen tot de volgende inzichten.

4.1. Gedeelde zingeving?

Na een analyse van de zingeving van de respondenten, werd er nagegaan of er gemeenschappelijke thema's onderscheiden konden worden. Hierbij bleek dat er telkens overeenkomsten te ontdekken waren, maar ook steeds grote verschillen. Zelfs uit eenzelfde cursus halen mensen verschillende zaken aan als belangrijk in hun leven. Virgini en Gerda volgen bijvoorbeeld beide al jaren yoga. Voor Virgini is yoga een "levenswijze" geworden, voor Gerda vormt het "een echte rode draad doorheen al dat cursussengedoe". Terwijl Virgini door yoga tot het inzicht is gekomen dat de ziel doorheen verschillende incarnaties een weg aflegt en uiteindelijk loskomt van het aardse, heeft Gerda juist meer leren genieten van het hier en nu.

"R: ... men ziet familieleden sterven. En dan begint men zich af te vragen: "wat is er?"

II: Wat is er, ja.

R: "Wat is er? Waar zijn ze?" Dat is voor mij geen vraag meer. Dat is ook euh, niet helemaal geloof. Dat is euh, bijna een zekerheid die ge krijgt vanuit meditatie. Dus dat ge waart. Niet dat lichaam en niet dat zenuwstelsel en niet, ahm.. Maar dus de kern van uw wezen dat was. Dat was al voordat ik euh hier in dit lijf terecht kwam en euh, dat zal altijd zijn en dat neemt z'n informatie mee. Dus der is volgens mij ne weg dus euh, die ge aflegt en bij dat overblijfsel, zal ik nu maar zeggen, dat we kunnen bijvoorbeeld ziel noemen, daat zit informatie in die ge in uw vorige levens hebt gehad..

II: Vanuit vorige levens, ja.

R: .. en die ge kunt gebruiken in latere dingen. En dan zijn er dingen die ge nog te verwerken hebt en dingen die ge nog moet tegenkomen en euh, als 't eens ooit af is, is het af hè. En dan leeft ge volgens mij in een staat van euh, van zaligheid. Ik denk niet met dat lichaam maar gewoonweg een bewustzijn dat zich zalig voelt. Dat denk ik." (14).

"... yoga heeft mij leren stilstaan in mijn leven, als ik mij vroeger in ne zetel zette dan dacht ik "hè dat mag ik niet, wie zet er zich nu te midden van den dag in de zetel of wie legt er zich in de zon in de namiddag, dat moogt ge in feite niet, dat mag niet". Dus nu is dat iets van "en waarom zou ik dat niet mogen?" Dus yoga heeft mij eigenlijk leren genieten, enorm leren genieten van het leven, ook niet meer, ik leef zeker niet meer gepland, dus yoga is voor mij ook van die regelmaat moet voor mij niet meer, ik mag gerust eens uit den band springen." (15).

De vraag die dan rees, was of die verschillen te herleiden waren tot individuele herinterpretaties van een gemeenschappelijk zingevingssysteem. Een thema dat bijvoorbeeld opvallend vaak voorkwam, was het 'aan zichzelf werken'. In die zin werd Heelas' stelling dat het zelf centraal wordt gesteld, bevestigd. Nader bekeken blijkt dit project echter op uiteenlopende manieren te worden ingevuld (16). Een aantal respondenten wil meer zichzelf worden en doen wat ze graag doen, om meer te genieten van het leven. Sommigen willen in functie van een 'hoger' doel de verborgen kennis in zichzelf ontdekken. Anderen spreken in termen van persoonlijke ontwikkeling en willen een 'groeï' doormaken, al dan niet tegen de achtergrond van de idee van een cummulatie van levenswijsheid doorheen verschillende reïncarnaties. Deze visies worden trouwens ook vaak gecombineerd, genuanceerd, geherinterpreteerd en gevarieerd. Andere typische 'New Age'-ideeën, zoals holisme, het belang van de intuïtie, of het bestaan van een natuurlijke staat van zijn, zijn ook regelmatig terug te vinden, zij het in steeds andere gedaanten. Daarnaast bevatten de verhalen van verschillende cursisten ook elementen uit het christelijke geloof. Het geloof in het aanbreken van het Watermantijdperk lijkt evenwel minder verspreid.

Om dit fenomeen van het tegelijkertijd voorkomen van grote overeenkomsten en grote verschillen te typeren, gebruikt Barker een term van Wittgenstein: 'family resemblance' (familiegelijkenis): "... a number of groups and individuals that have a number of beliefs and orientations that have what the philosopher Ludwig Wittgenstein has called a 'family resemblance' - two members of the family may bear almost no resemblance to each other, although they both resemble a third member." (Barker, 1989: 189). De zingevingen van de respondenten zijn dus verwant, maar niet erg gelijklopend. Vertrekkend van deze vaststelling werd er een tweede (toetsende) analyse doorgevoerd. Er werd nagegaan of er bij de cursisten een 'ethos van bricolage' kon worden teruggevonden. Dit ethos zou een verklaring vormen voor het fenomeen van de familiegelijkenis. Het houdt ten eerste in dat iedereen verondersteld wordt zijn/haar eigen 'weg' te zoeken in het leven (cf. Champion, 1989: 159; Van Hove,

1996). Ten tweede wordt er een pluralistisch principe gehanteerd. Verschillende 'waarheden' worden als evenwaardige mogelijkheden naast elkaar geplaatst. De persoonlijke geldigheid ervan moet worden verkend door er kennis mee te maken en ze 'uit te proberen'. Er bestaan geen algemeen geldende waarheden. Uit de analyse bleek dat dit 'ethos van bricolage' inderdaad vrij algemeen verspreid lijkt te zijn binnen het veld. In het interview van Sarah zitten bijvoorbeeld verschillende elementen die verwijzen naar een ethos van bricolage. Het element van een eigen weg vinden komt naar boven in de volgende fragmenten.

II: Wat vind je belangrijk in het leven?

R: Liefde.

II: Ja. Zijn er nog andere dingen?

R: Eigenlijk da je.. Voor mezelf toch dat ik het stuk vind waarom ik hier op de wereld ben, wat ik kom doen en dat stuk kan doen.

II: Ja.

R: Spelen vind ik ook heel belangrijk."

Ook andere mensen moet je hun eigen weg laten gaan.

II: zou je de cursus [reiki] aanraden aan anderen?

R: Als ze zich ertoe aangetrokken voelen wel.

II: Ja.

R: Als iemand het gevoel heeft van "ik moet reiki doen", oké, doe het. Ik vind dat dat voor gelijk welke cursus geldt, ik vind dat ge niemand ne cursus kunt aanraden, 't is alleen als iemand zegt van "ja, dat zegt mij wel iets", en zo, van oké, "voelt het voor jou goed voor het te doen, doe het dan, dan is het jouw recht".

De gevolgde cursussen vormen ergens een middel om de eigen weg te vinden. Over de cursus psycho-energetica:

"... ik heb meer een energie die werkt met, een aarde energie, meer met bomen, met hout zo, en in het blok [de derde lessenreeks] was 't meer met energie van boven, en het was dus heel duidelijk voor mij van "dat is mijn energie hier nie meer", euh, 't was goe maar 't is mijne weg nie".

En verder over macrobiotiek:

"Ik heb daar stukken uitgenomen voor mezelf, maar ik eet niet macrobiotisch, nee."

Op het ogenblik is Sarah met alle cursussen gestopt. Er wordt haar gevraagd waarom ze ermee is opgehouden.

"Ik was moe... Ik was moe, ik had bloedarmoede, en euh, ja, ik was moe, ik moest gewoon uitrusten, en ik moest gewoon zien ook het stuk van: "Hey Sarah, dat zijn allemaal hulpjes geweest, nu moet ge echt naar uw eigen stuk gaan zien." (17).

Er wordt bij het zoeken van de eigen weg belang gehecht aan het 'bewust' omgaan met wat er allemaal gebeurt in het leven. Uit al je ervaringen kan je immers leren, en door aandacht te schenken aan deze leringen, kom je uiteindelijk dicht bij je (ware) zelf. Anders geformuleerd, wordt een reflectieve houding gewaardeerd. Men vindt het ook

belangrijk om 'open' te staan voor verschillende visies en er kennis mee te maken als men er de kans voor heeft. Het resultaat hiervan is een soort van 'individuele zingevingen op maat'.

Hoewel het dus goed mogelijk is om op basis van inhoudsanalyse van bepaalde boeken ideaaltypisch een zingevingssysteem te beschrijven en dit eventueel als 'New Age' te benoemen, kan er op basis van de interviews geen min of meer gemeenschappelijk verklarend principe of doel in het leven gedistilleerd worden. In die zin kunnen de mensen in het netwerk ook niet simpelweg getypeerd worden als 'New Agers'. Het gaat immers niet om aanhangers van één bepaald geloofssysteem. Dat geldt overigens ook voor de lesgevers die werden geïnterviewd, terwijl die over het algemeen sterker op het veld betrokken waren. Door de term 'New Age' zowel te gebruiken voor het ideaaltypisch beschreven zingevingssysteem, als voor 'de markt van zingevingssystemen en -elementen', worden eigenlijk twee verschillende fenomenen onder één noemer geplaatst, terwijl ze slechts gedeeltelijk overlappen (Van Hove, 1996). Nochtans blijkt er binnen het netwerk een gemeenschappelijk uitgangspunt te bestaan: zingeven wordt een doe-het-zelf-zaak. Stenger noemt dit de bijzonder intensieve praktische gerichtheid op het vormgeven van het eigen leven (1990: 383-384). Zowel boeken als cursussen worden ingepast in de eigen bricolage, naarmate men 'verderschrijdt op zijn/haar spiritueel pad'. Hierbij lijkt het niet eens van belang ideaaltypisch zingevingssystemen te beschrijven. Op het niveau van de individuen worden ze toch gedeconstrueerd tot losse elementen (18). Wat overeenkomt met het eigen persoonlijke aanvoelen wordt weerhouden, de rest laat men voor wat het is. Heelas spreekt in verband hiermee van een "'what's in it for me' attitude" (1994: 102). Wellicht ligt hier ook de basis van de teleurstelling van sommige lesgevers bij het grote verloop van cursisten (Van Hove, 1995). Hannah, lesgeefster in t'ai chi, maakt de volgende bedenking:

"R: ... Als ik dan thuiskom denk ik: "Uiteindelijk zijn er nog heel weinig mensen in de groepen die t'ai chi ook, mm (...) waarvoor t'ai chi even belangrijk is, dan voor mij."

En verder:

"R: Er zijn groepen dat ik denk: "Oh, fantastische groep, ik hou die tien jaar. Die zijn allemaal zo gemotiveerd en die doen vanalles!" En nu weet ik al van: "Het is goed dat ze enthousiast zijn, maar euh, hang er maar niet aan vast". Want sommige eindes van de cursussen (die worden gegeven in opeenvolgende reeksen van tien lessen), alle mensen [zeggen dat ze] gaan terugkomen, of bijna allemaal. En dan begint hij opnieuw, maar dan doen ze dan toch maar euh, buikdansen eens of Afrikaanse dansen of euh, eens meditatie of... Ja, ze springen een beetje van het één op het ander hé."

Op die manier bekeken lijken de cursussen perfect aan te sluiten bij een behoefte. Wellicht vormen de cursussen wel een 'aanbod' op de 'zingevingsmarkt', zonder te resulteren in een groepering van mensen met een min of meer gemeenschappelijk zingevingssysteem. Een vraag die men dan kan stellen is met welke bedoeling mensen

aan een cursus beginnen. Vormen zinvragen de aanleiding tot het volgen van dergelijke cursussen?

4.2. *Het cursusvolgen*

Uit de analyse van de interviews, blijkt dat er een nogal groot verschil bestaat tussen de eerste cursus en latere cursussen. Vóór de eerste cursus moeten mensen op één of andere manier in contact komen met het circuit. De meesten horen erover via vrienden of collega's, sommigen worden ook doorverwezen door hulpverleners, enkelen zijn er via hun ouders van jongsaf aan mee vertrouwd. Bepaalde cursussen, zoals yoga, t'ai chi, of Afrikaans dansen lijken ook een lagere drempel te hebben dan bijvoorbeeld tantra of wereldheling door lichtinbreng. Mensen die niet vertrouwd zijn met het veld zullen er zich gemakkelijker toe aangetrokken voelen. Zo zocht Pablo een manier om in beweging te blijven, omdat hij leed aan een ernstige vorm van reuma. Hij is dan begonnen met t'ai chi.

"R: Oorspronkelijk, ben ik daar naartoe gegaan om... ik zou zeggen puur voor de beweging, meer niet. Euh, tijdens het oefenen zelf, dus tijdens dit jaar, 'k doe het nu ongeveer een jaar, euh, is er wel meer naar boven gekomen, ja, dat het ook met de persoonlijkheid iets te maken heeft, en dat ge ook binnen de groep, hoe zou ik zeggen meer... ik kan niet zeggen meer aandacht hebt voor anderen, maar dat ge de anderen meer leert aannemen zoals ze zijn. Het kan nu zijn dat dat gewoon voor mij louter een ervaring is, specifiek hè, en voor andere mensen anders is... En dus zodoende is voor mij t'ai chi veel meer geworden dan ik oorspronkelijk er dacht in te vinden." (19).

Op de vraag wat hen ertoe gebracht heeft met een dergelijke cursus te beginnen, antwoordden de meeste respondenten dat ze een oplossing zochten voor een concreet probleem, hetzij psychisch, hetzij fysisch, hetzij relationeel. Ze zochten een antwoord op de vraag 'Wat te doen?'. Geen oplossing meer zien voor een concreet probleem, ligt op het vlak van praktische zingeving. Het gaat dan eerder om het 'hoe te leven' dan om de grote waarom van het leven. Er worden zeer zelden expliciete zinvragen gesteld. Op zich veronderstelt dat ook een sterke graad van reflectie. Omgekeerd vormt het volgen van een cursus wel regelmatig een aanleiding tot reflectie. Er werd aan de respondenten gevraagd de inhoud van de cursussen te beschrijven. In verschillende van de cursussen wordt er geleerd hoe men problemen kan onderscheiden. Het aan zichzelf werken en het bewust met zichzelf bezig zijn, zijn centrale thema's. Men leert eigenlijk een biografie te construeren, en krijgt hiervoor ook een taal aangereikt. Vaak wordt een reflectieve houding expliciet gestimuleerd.

Helena vertelt over haar opleiding psycho-dynamica:

"...In de opleiding zoals wij die krijgen... Dat is in de eerste plaats wel een heel intensief, persoonlijk proces. Dus ge komt uzelf eigenlijk continu tegen op heel verschillende niveaus, verschillende gebieden, en 't is dus eigenlijk een heel...

Wat mij daar in opvalt, in vergelijking met al de dingen die ik daarvoor gedaan heb, is dat 't een enorm positieve euh, werkmethode is. 't Is dus nooit zo, heel wat therapieën en zo, die gaan zo uit van: "ik mankeer vanalles, dus ik moet veranderen". En daar is 't zo, d'r zijn dingen die niet vloeiend of vlot lopen, ik ga bij mezelf de hulpbronnen zoeken die 'k heb, maar die 'k nu nog nie ken... Ik denk bijvoorbeeld, ja, in in uw werk of, op emotioneel vlak bijvoorbeeld, zijn dr dingen die nie marcheren. Dan gaat ge kijken, op andere gebieden, zo van, hoe ben ik daar wel in staat om dingen op te lossen, om dat aan te pakken of te veranderen. In die zin vind ik da een heel vermogend systeem." (20).

De reflectie die in de cursussen op gang wordt gebracht, hoeft dan nog niet de vorm aan te nemen van het stellen van de grote levensvragen. Ervaringen uit het dagelijkse leven worden echter vaak geïnterpreteerd in het kader van de levensloop en de identiteit. Zo wees een respondente er bijvoorbeeld op dat het verliezen van je identiteitskaart een teken is dat je je identiteit kwijt bent. Ook ziek zijn krijgt vaak een diepere betekenis. Eigenlijk gaat het om het voortdurend bezig zijn met de vraag "wie ben ik?". In het verhaal van de respondenten komt dat dan naar boven als het 'zoeken van de eigen weg in het leven'. Volgens Stenger is het typisch dat er achter dagelijkse ervaringen transcendenten krachten gezocht worden: er zou steeds meer achterzitten dan wat onmiddellijk voor de hand lijkt te liggen (1990: 384). Transcendentie is echter geen noodzakelijk kenmerk. Men kan deze ervaringen ook bereflecteren zonder verwijzingen te maken naar een realiteit van een andere orde (cf. Van Hove, 1996). In verschillende disciplines worden er bovendien ook verschillende klemtonen gelegd. In bio-energetica wordt er bijvoorbeeld geleerd om de signalen van het lichaam weer te begrijpen. Reflectie betekent dan het aandacht schenken aan en het interpreteren van lichamelijke ervaringen. Het uiteindelijke doel is het terugvinden van de natuurlijke staat van zijn. Lichaamsbewustzijn vormt daarvoor een voorwaarde. In een publikatie van twee lichaamstherapeuten wordt dat als volgt verwoord:

"Wat je niet voelt, lijfelijk ervaart, blijft onbewust. Ons bewustzijn kan maar groeien langs het waarnemen van sensaties. Doordat we het contact met ons lichaam grotendeels verloren zijn, is ons bewustzijnsniveau aanzienlijk verminderd en is de weerstand om het lichaam te zien als de persoon meestal heel groot. Vandaar de groeiende noodzaak aan technieken die ons lijf weer voelbaar maken. Het cultiveren van een goed lichaamsbewustzijn is de eerste stap naar een verruimd zelfbewustzijn." (Van Coillie & Malfait, s.d.:28).

In Tai chi leert men zich ook te concentreren op het hier en nu van de eigen lichaamservaring doorheen de oefening. Deze Chinese gevechtssport 'innerlijke stijl' heeft echter als doel het evenwicht, de rust en de persoonlijkheid van de beoefenaar te versterken. Het lijkt een choreografie van zeer trage bewegingen die steeds herhaald worden. De meeste respondenten die Tai chi beoefenden, waren geen taoïst geworden. Tai chi is echter wel een discipline die perfect past binnen het bewust omgaan met ervaringen. In het westen wordt het vaak beoefend als ontspanning. 'Ontspanning' betekent dan niet zozeer recreatie, als wel een levenshouding aannemen die toelaat

stress het hoofd te bieden. Men laat zich niet meer bepalen door uiterlijke invloeden, maar vindt rust en evenwicht in zichzelf. Dat is vergelijkbaar met hoe yoga in het westen geherinterpreteerd is, waar niet meer het bereiken van de Verlichting, maar de relaxatie centraal is komen te staan.

Binnen deze praktijk van het (her-)interpreteren van levenservaringen is het goed mogelijk dat de oorspronkelijke motivatie voor het volgen van een (eerste) cursus achteraf geherinterpreteerd wordt. Een aantal respondenten stelden bijvoorbeeld dat ze dankzij de cursussen hebben ingezien dat ze vroeger wel bepaalde problemen hadden, terwijl ze toen dachten van niet. En vaak worden toevallige gebeurtenissen achteraf gezien als het naar je toe trekken van wat je op dat moment nodig had. Virgini was bijvoorbeeld met yoga begonnen omdat ze voor haar gehandicapte zoon een soort turnen zocht waar hij aan kon meedoen. Ze werd dan zelf enorm aangesproken door de filosofie ervan. Ze zegt over zichzelf op het moment dat ze met yoga in contact kwam:

".. Want op die moment dan dacht ik dat met mij alles prima was. Dat ik euh, gewoon huismoederke was gelijk alle man, euh, maar ik heb euh..." (Ze worden hier onderbroken door de dochter die binnenkomt. Even later komt ze erop terug.)
"En dan ben ik beginnen gaan begrijpen, met die lessen te volgen, "ja maar, bij mij zit niet alles goed, eigenlijk ben ik depressief zonder dat ik het zelf weet". En dan heb ik euh, een ommekeer gehad."

Het beginnen met de cursussen wordt door een aantal respondenten beschreven als een keerpunt in hun leven: van onbewust naar bewust. Deze houding van het bewust een eigen weg zoeken in het leven, lijken de meesten dus in het veld gelcerd te hebben. De veelheid van cursussen die er in het veld worden aangeboden kunnen dan een hulp zijn bij deze persoonlijke groei. Dit zou een verklaring kunnen vormen voor het fenomeen van het *blijven* cursus volgen, ook nadat de oorspronkelijke probleemsituatie is weggevallen. Van de nieuwe cursussen worden nieuwe, aanvullende inzichten verwacht. Eenmaal in het circuit worden de cursisten bovendien geconfronteerd met de 'reclame' binnen het veld: activiteiten worden aangekondigd via folders en brochures. Hierbij worden ook adressenlijsten van cursussen en centra gebruikt. Voor verschillende respondenten werd het bewust leven een levensstijl.

Hoewel er dus zelden expliciete zinvragen worden gesteld, krijgen de cursisten wel een begrippenkader aangereikt, dat (impliciet) gaat deel uitmaken van hun visie op het leven. De cursussen hebben dus vaak wel een grondige invloed op de zingeving van de cursisten. Die verandering is niet echt vergelijkbaar met een religieuze bekering, waarbij het oude zingevingsysteem door een nieuw vervangen wordt. Men assimileert echter het basisprincipe van 'bewust leven'. Dat wordt dan gekoppeld aan het 'ethos van bricolage'. Men bereflecteert wie men is en waar men naar toe wilt in het leven, en noemt dat 'mijn weg' of 'mijn pad'. Bij deze zoektocht kunnen verschillende bronnen 'gebruikt' worden. De oude overtuigingen hoeven dus niet noodzakelijk overboord gegooid worden. Dit ethos van bricolage impliceert immers alles behalve exclusiviteit. Het is trouwens op dit 'utilitaire' karakter van deze vorm van zingeven

dat 'authentieke' gelovigen ooit kritiek geven (21). Dit bricoleren is echter niet zomaar inauthentiek. Men is inderdaad niet trouw aan instanties of disciplines; men is slechts trouw aan zichzelf. Volgens het ethos van bricolage *mag* men echter slechts trouw zijn aan zichzelf. Het toepassen van dit principe leidt dan tot een versnipperd zingevingssysteem. In het ideaaltypische New Age- zingevingssysteem geldt weliswaar de idee dat de verschillende wegen naar één waarheid zullen leiden; deze visie wordt echter in het veld niet steeds gedeeld. Empirisch is ze trouwens niet hard te maken: mensen die 'bewust hun eigen weg zoeken', trekken niet noodzakelijk dezelfde besluiten en hebben niet noodzakelijk convergerende levensdoelen.

Waarschijnlijk moeten deze bevindingen genuanceerd worden, omwille van de zelfselectie. Wellicht hebben we hier te maken met de meer 'ernstig' geëngageerden. Aangezien de meeste cursussen echter vrij toegankelijk zijn, en er niet zo vaak een specifieke motivatie van de kandidaat-cursisten wordt verwacht, is het best mogelijk dat er een categorie van eerder oppervlakkig geïnteresseerden niet in het onderzoek werd opgenomen. Volgens Heelas zouden New Age-opvattingen op die manier verspreid raken onder een vrij breed publiek van 'halve New Agers' (1993: 112). In principe zou het hier ook kunnen gaan om een categorie van bricolcurs die slechts eenmalig uit de 'bron' van alternatieve zingevingssystemen en -elementen putten. Het bricoleren is immers niet exclusief voor dit veld van alternatieve cursussen. Ook bij katholieke gelovigen vindt men steeds vaker een 'à la carte'-houding terug (Dobbelaere, 1993: 8-12). Het zou ook kunnen gaan om mensen die de inhoud van een cursus of boek gebruiken zonder dat te thematiseren als een deel van 'hun weg' en bepaalde capaciteiten willen ontwikkelen voor praktische toepassing.

4.3. Institutionalisering?

Hoewel er dus geen gemeenschappelijk zingevingssysteem kan worden onderscheiden, blijkt er dus toch een categorie van mensen te bestaan met een gemeenschappelijke levensstijl, die de basis vormt voor het volgen van verschillende cursussen in het veld; de zogenaamde 'bijzonder intensieve praktische gerichtheid op het vormgeven van het eigen leven' (Stenger, 1990: 384). De vraag die we ons dan stelden, was of deze levensstijl, ook als hij concreet verschillende invullingen krijgt, een aanleiding vormt tot groepsvorming. De achterliggende onderzoeksvraag is dus of dit vage veld met de tijd scherper afgetekend zal worden in vaste patronen, of met andere woorden dit 'onzichtbaar' sociaal fenomeen geleidelijk aan meer vorm zou krijgen, en welke concrete vorm het dan aanneemt.

Er werd aan de respondenten gevraagd hoe ze de contacten met de lesgevers en de medecursisten beleefden. De meeste respondenten waren niet 'trouw' aan een bepaalde lesgever. De lesgevers krijgen ook geen charismatisch aura en worden enkel gezien als 'lesgever' of 'therapeut'. In die functie worden ze wel gewaardeerd om hun

bekwaamheid, zolang ze niet de 'goeroe' uithangen. Helena zegt over haar lesgever psycho-dynamika:

"R: ... We hebben nen hele toffe lesgever. Gewoon ik, ik zet die direct neven andere dinges en dan valt het zo op. Het is iemand die, heeft extreem veel geleerd en is nog continu, nog heel veel aan het leren... Hij pluist dat uit en dan kan hij dat in ne vorm zetten en die reikt hij dan aan. Dus ge wordt continu ook meegenomen in zijn eigen leerproces. En dus euh, daar is dan niks, van, van zo, hoe moet ik dat zeggen, ja.. Ge hebt zo van die leraars die dan goeroe willen worden, die machtige allesweter willen zijn en die willen dan een stukske zo, ja, u in hun eer willen inpakken, en dat nie. Want daar ben ik potverdorie al lang kritisch op geworden, want ik heb hem eigenlijk heel lang in 't oog gehouden... Dat niemeer! Hè zo. En eigenlijk, ik heb dan eigenlijk goed moeten gaan zien van dat die heel gewoon, al waar dat die over geboeid is en leert, bij manier van spreken, meedeelt, uitdeelt eigenlijk. En dan neven u blijft staan om te zien zo van, hoe leert ge dat, wel wijzen zo van: jamaar, daar gaat dat mis ofzo, dat leert ge zo of zo. En dat vind ik.. Ik vind dat dus nen hele goeie leraar, die ook altijd heel geboeid is."

De lesgevers mogen geen "eisen" stellen, tenzij ze die duidelijk op voorhand laten kennen en dat bijvoorbeeld gebeurt om de kwaliteit van de lessen te garanderen. De meeste respondenten zetten zich trouwens expliciet af tegen wat ze "goeroe's" noemen. Vooral de afhankelijkheidsrelatie lijkt gevoelig te liggen.

"R: ... Als ge bij nen verkeerde leraar terecht komt, dat is gevaarlijk. Ik begrijp heel goed hoe dat mensen in een sekte terecht geraken, begrijp ik perfect. Als die leraar op momenten dat mensen zo kwetsbaar zijn, hé en die zoeken iets, en die leraar maakt daar misbruik van, hé, dat kan rampzalige gevolgen hebben. Wij hebben ook naar die leraar -ikke met mijn nicht, zo- in het begin naar opgekeken zo van "oh waw!", als die zei: "Slaat die weg in, zonder te denken, gaan", ja, wij hadden dat gedaan. Maar hij heeft er nooit geen misbruik van gemaakt, maar achteraf vraagt ge u wel af, komt ge in verkeerde handen, ja dan euh, kan dat wel anders zijn, hè..." Gerda over haar yoga-leraar.

Je kan dus niet echt spreken van charismatische leidersfiguren in dit veld. Dat maakt het ontstaan van vaste groepen al minder waarschijnlijk. Het is echter in principe mogelijk dat op basis van de contacten met medecursisten, persoonlijke netwerken ontstaan (22). De meeste respondenten hebben echter slechts tijdens de lessen contact met de andere cursisten. Soms ontstaan er wel vriendschappen, "als het klikt", maar dat komt niet echt opvallend veel voor. Groepsvorming is immers niet het doel van het cursus volgen. Het groepsgebeuren staat vaak in functie van de persoonlijke ontwikkeling van de cursisten. Haga typeert de contacten tussen cursisten als tegelijk primair en secundair (1995: 295-299). In de 'seminars' die hij heeft bestudeerd, worden er heel intieme zaken aan elkaar verteld, maar blijven de contacten anoniem en tijdelijk. Sommige van onze respondenten voelden wel een verbondenheid met

medecursisten, maar er bestaat niet echt een groepsgevoelen met de mensen in het veld.

"I1: Voel je je ergens verbonden met mensen die eigenlijk ook zo'n cursus volgen als jou, of ook een ander soort cursus maar in dezelfde sfeer?"

R: Niet echt. Want iedereen beleeft dat op zijn manier. Neen, wah, verbonden... Ik vind het altijd tof als iemand zo'n cursus volgt, omdat ge kunt daar, o.k. ge kunt daar natuurlijk een keer over praten, dat is zo'n jargon. De eerste keer dat ge dat hoort, is dat nogal moeilijk. Maar om te zeggen, "verbonden"... 't Zijn meestal mensen die toch wel bewuster leven, dat wel. Dat vind ik, in die optiek vind ik dat wel tof, dat dat meestal wel interessante persoonlijkheden zijn op andere vlakken. Maar om te zeggen, ik ga dat persé..." (23).

Een aantal deelnemers zetten zich trouwens expliciet af tegen groepsvorming. Ze distantiëren zich ook van het veld en willen zeker niet gelabeld worden als 'New Ager'. De contacten blijven steeds vrijblijvend, in die zin dat de betrokkenen zelf bepalen hoe ver hun engagement gaat. Van de kant van de cursisten is het ontstaan van vaste groepen dus weinig waarschijnlijk. Ze leggen te sterk de nadruk op hun eigen autonomie. Je zou ze kunnen omschrijven als 'consumenten', maar het is niet zo dat ze enkel op zoek zijn naar exotische kicks (cf. Heelas, 1994) (24). Hun zoektocht is wel authentiek, het blijft echter een vrij individuele activiteit.

Het is dus weinig waarschijnlijk dat dit veld zou uitgroeien tot een nieuwe (semi-religieuze) gemeenschap. Het tijdelijke karakter van de contacten, het steeds vrijblijvende engagement en de sterke klemtoon op de individuele autonomie zorgen er eigenlijk voor dat het traditionele begrippenapparaat uit de godsdienstsociologie te kort schiet. Dit wil uiteraard nog niet zeggen dat er geen institutionalisering tout court is. Het fenomeen van cursussen rond de kwaliteit van het leven lijkt zich echter in de eerste plaats te organiseren volgens de geldende principes van het vrij initiatief. In die zin lijkt het gebruik van de metafoer 'markt' hier wel bevestigd te worden. Er bestaat een vrij aanbod met een vrije toegang. Meestal wordt er van de cursisten geen specifieke motivatie verwacht, en mogen ze de inhoud van de cursussen ook naar believen gebruiken. Die hoeft dus niet noodzakelijk voor zingeving gebruikt te worden. De cursisten bewaren ook ten allen tijden hun autonomie. Wellicht moet de 'markt'-metafoer eerder letterlijk worden genomen en institutionaliseert dit veld zich als een markt. Langs de kant van de lesgevers kunnen er tendenzen tot professionalisering worden waargenomen (Van Hove, 1995; Stenger, 1990: 393-394). Tot op zekere hoogte kan er ook een consumentenhouding worden teruggevonden bij de deelnemers. De meeste respondenten nemen een eerder kritische houding aan ten opzichte van de lesgevers en redeneren ook vrij nuchter over prijzen.

"I2: En zijn er ook dingen waar je nu door teleurgesteld bent? Die je minder vond?"

R: Eu.. Die 'k minder vond.. 't Enige nadeel dat ik vind, is feitelijk 't financiële hé. Die cursussen kosten nogal veel. Dat zou ik soms.. mmm... En dan ook een paar dingetjes zo, vooral die workshops hé, voor een weekendje betaalt ge vlug vijf-

, zesduizend frank. Maar, iets anders, nee. Ik kan zo niks vinden dat mij echt teleurstelt." (25).

In die zin is het wel mogelijk dat deze cursussen als zodanig verder ingeburgerd zouden raken in onze samenleving. Zo kan je bijvoorbeeld al bijna overal yoga volgen, en wordt het nog nauwelijks gezien als iets 'alternatiefs'. In het weekblad Flair, dat toch een vrij breed publiek heeft, worden cursussen shiatsu, N.L.P. en voetreflexologie naast cursussen computer, loopbaanplanning en strippen vermeld (26). Hier staat tegenover dat veel respondenten hun cursusactiviteiten verzwijgen voor andere mensen, omdat ze reacties van onbegrip verwachten.

"R: ... Ik vind het een beetje moeilijk om daarmee naar buiten te komen om nie direct euh, zeker met die psycho-dynamica, om niet direct de stempel te krijgen van euh, 'zwever' of euh, 'halfgare' of zoietske. Ja.. Dat is, onze cultuur, allé ik vind dat, staat daar precies toch nie erg voor open, zo typisch, nog misschien onbekend en daardoor euh, ze weten nie goed wat ze daar moeten mee doen." (27).

Dit sociaal stigma zou echter met de jaren nog kunnen vervagen, de meeste cursisten zijn immers 'gewone' mensen, ze hebben met andere woorden geen uitzonderlijke sociale kenmerken. De cursussen komen ook meer en meer voor in het aanbod van het 'gewone' vormingswerk.

4.4. Zingeven in laatmoderne tijden: 'the structural conditions' (28)

Kan dit aanbod van cursussen nu getypeerd worden als een (nog) niet geïnstitutionaliseerd zingevingssysteem? Met andere woorden, kan er een gemeenschappelijk zingevingssysteem onderscheiden worden, wat is de betekenis van de cursussen voor de zingeving van de cursisten, en hoe welke patronen ontstaan er in de sociale relaties tussen de betrokkenen?

Hoewel de cursussen inderdaad voldoende materiaal bevatten om een levensvisie mee op te bouwen, kan er zeker geen geïntegreerd systeem van opvattingen over de betekenis van het leven worden onderscheiden. Het blijven losse elementen, een doe-het-zelf-pakket met als enige aanwijzing de eigen intuïtie te volgen. Het cursusaanbod vormt wel een ondersteuning voor individuele zingeving, maar is op zich geen zingevingssysteem. Enerzijds spelen de cursussen een rol in de praktische zingeving van de cursisten, ze halen er richtlijnen uit voor de dagdagelijkse praktijk. Anderzijds wordt er in veel cursussen een 'reflectieve houding' gestimuleerd: bewust bezig zijn met de eigen identiteitsconstructie wordt aangemoedigd. Van institutionalisering in de zin van het ontstaan van vaste gemeenschappen lijkt nauwelijks sprake te zijn. Wel lijkt het veld zich scherper af te tekenen als een vrije markt van diensten. Als dusdanig raken veel van de cursussen ook langzaam ingeburgerd. Zo kunnen typische 'New Age'-ideeën vrij algemeen verspreid raken, zoals bijvoorbeeld het discours over "aan

jezelf werken". Omgekeerd maakt de algemene verspreiding van dergelijke ideeën de cursussen ook weer toegankelijker.

Via het bestuderen van cursussen rond de kwaliteit van het leven komen we dus terecht bij geïndividualiseerde zingeving ('privatised religion'). Individualisering is echter geen individuele keuze, maar een maatschappelijk proces. Het beantwoorden van de vragen "Wie ben ik?" en "Wat kom ik hier doen in het leven?" wordt een zaak van het individu. Het belang van het *zelf* zoeken van de *eigen* manier van leven, wordt in de cursussen heel sterk beklemtoond. Enkele van de lesgevers die werden geïnterviewd, kloegen er bijvoorbeeld over dat sommige cursisten te sterk afhankelijk werden, terwijl ze hen juist probeerden duidelijk te maken dat ze het zelf moesten doen. Luckmann gaat ervan uit dat de vorm die een 'religie' aannemt, de relatie van het individu tot de samenleving in een bepaalde sociaal historische context weerspiegelt (1967; 1979). In die zin kunnen we de geïndividualiseerde zingeving de 'invisible religion' van onze tijd noemen. De tradities zijn immers radicaal in vraag gesteld en vormen steeds minder nog een plausibele optie. Op een maatschappelijk vlak vormt de geïndividualiseerde zingeving een alternatief voor de godsdienst, zoals we die klassiek kennen. De cursussen worden evenwel door de respondenten niet beleefd als een alternatief voor godsdienst; die twee worden eenvoudigweg niet op dezelfde lijn geplaatst. "Godsdienst" wordt geassocieerd met "het instituut kerk", waar veel respondenten overigens kritiek op hebben. Naar de cursussen stappen ze toe met concrete problemen. Terwijl de Kerk daar in principe ook antwoorden op heeft, komt het echter nog niet eens bij ze op om daarvoor een priester aan te spreken. Als men dan binnen het 'alternatieve' veld op zoek gaat naar antwoorden, krijgt men te horen dat men het zelf moet doen. En voor wie hier al vanuit ging, bieden de cursussen materiaal aan waarmee men vrij kan bricoleren.

Volgens De Backer beantwoorden deze cursussen op die manier aan een vraag die in de laatmoderne tijd zou zijn ontstaan (1995: 3-8). De 'reflectieve zelf-constructie' wordt een permanente opgave: identiteiten zijn niet langer gegeven en het individu moet zich voortdurend een identiteit construeren (Giddens, 1994). Bauman stelt dat een aantal bouwpakketten het enige is wat de 'postmoderne' samenleving het individu nog biedt. De 'kant-en-klare' identiteiten zouden tot het verleden behoren (1992: xviii). De klemtoon die de cursisten dan leggen op de tijdelijkheid en de vrijblijvendheid van hun engagement in een bepaalde cursus, zou ook typisch 'postmodern' zijn (Bauman, 1995: 36-39). De vrijheid vormt immers een noodzakelijke voorwaarde voor deze 'reflectieve zelfconstructie': het individu moet zich vanuit zichzelf opbouwen en mag daarbij niet belemmerd worden (De Backer, 1995: 4). Vaste groepen met de bijhorende sociale verplichtingen zouden op die manier als een inperking van de persoonlijke vrijheid ervaren worden. Toen Marilyn Ferguson begin jaren tachtig de verspreide fenomenen benoemde als 'de Aquarius samenzwering' (de New Age beweging) en stelde dat er een culturele stroming groeide die grondige maatschappelijke veranderingen zou teweegbrengen (Ferguson, 1984), leidde dit niet tot het ontstaan van een zelfbewustzijn bij de mensen waar ze het over had, maar eerder tot een zich afzetten van deze zogenaamde

beweging; individuen gingen hun eigenheid beklemtonen (29). Volgens Luckmann is het typisch dat hedendaagse gemeenschappen van geestesverwanten ('Gesinnungsgemeinschaften') zich niet meer als dusdanig benoemen (1996: 81). De cursussen blijken dus perfect in de tijdssfeer te passen. Omgekeerd wordt een dergelijk 'open' aanbod van alternatieve zingevingssystemen ook maar mogelijk in een laatmoderne samenleving. Campbell wijst erop dat spirituele alternatieven maar aantrekkingskracht verwerven binnen een welbepaald cultureel klimaat, waarin het persoonlijke zoeken meer gewaardeerd wordt dan het trouw aanhangen van een bepaalde doctrine. De postindustriële samenleving met zijn persoonsgerichte diensteneconomie zou in die zin een gunstig klimaat meebrengen (Campbell, 1982: 235-240). Alles lijkt er dus op te wijzen deze cursussen rond de kwaliteit van het leven een bloeiende toekomst tegemoet gaan. Tegelijk zullen ze omwille van hun diffuus karakter wellicht ook steeds in meer of mindere mate 'onzichtbaar' blijven.

BIJLAGEN

Bijlage 1: Beknopte beschrijving van de cursussen die vernoemd werden (30)

Astrologie

Het uitgangspunt van astrologie is de idee dat er een wezenlijke samenhang bestaat tussen de loop van de planeten en wat er op aarde gebeurt. Op basis van de preciese stand van de hemellichamen op het ogenblik van de geboorte van een persoon, kan men meer inzicht verkrijgen in diens mogelijkheden en beperkingen. Horoscooprubrieken in weekbladen worden meestal afgedaan als geen ernstige astrologie.

Bewustzijnsverruiming

Via visualisatie-oefeningen leert men 'aura's' en 'chakra's' waar te nemen: men stelt zich met andere woorden voor dat men de energievelden rondom de mens en de energieknooppunten op het lichaam kan waarnemen en ook in beweging kan brengen. In een aura-lezing ('aura reading') ziet men aan de hand van de toestand van iemands aura, wat die persoon in het verleden, eventueel in een vorig leven, heeft meegemaakt. Zo kunnen psychische trauma's worden opgespoord. Men kan dan ook een 'aura-healing' doen. Via het doorsturen van bepaalde energieën kunnen de psychische kwetsures hersteld worden. De benamingen 'intuïtieve ontwikkeling', 'psycho-energetica' en 'aura reading en healing' dekken ongeveer dezelfde lading. 'Psycho-dynamica' is een benaming die is ingevoerd door een leraar in het Gentse, die de psycho-energetica vermengde met *N.L.P.*

Bio-energetica

Via bepaalde lichaams oefeningen worden spanningen in de spieren opgespoord. Het uitgangspunt is de idee dat emotionele ervaringen zich onmiddellijk vertalen in spanningen in het lichaam. Wanneer een traumatische situatie aanhoudt, resulteert dit in een chronische verharding van de spieren: een spierpantser. Vaak ontstaat zo'n pantser al in de kindertijd. De oefeningen in bio-energetica zijn erop gericht bepaalde spiergroepen te overbelasten, waardoor de energie van de traumatische ervaring weer vrijkomt en de 'blokkades' kunnen worden opgeruimd. Het doel van deze oefeningen is het weer vrij, spontaan en natuurlijk kunnen bewegen. Ook aan de lichaamshouding en de ademhaling wordt er gewerkt. Bio-energetica is erop gericht dat men 'zich weer lekker in zijn/haar vel gaat voelen', zodat men weer ten volle van het leven kan genieten.

Droomanalyse en droomwerk

De dromen worden beschouwd als boodschappen van het onderbewuste. Door ze te leren interpreteren, zou je beter kunnen omgaan met wat er overdag gebeurt. Er bestaan ook technieken om in een ontspannen halfslappende toestand bewust dromen op te roepen.

Encounter

Encounter is een vorm van *emotioneel lichaamswerk*, waarbij de interacties met anderen een grote rol spelen.

Emotioneel lichaamswerk

Emotioneel lichaamswerk is een verzamelnaam van een aantal therapeutische disciplines, die erop gericht zijn via (dynamische) lichaams oefeningen het emotioneel en psychisch welzijn te bevorderen. Soms worden *massages* hier ook toe gerekend.

Groiegroep

'Groiegroep' is een term die meestal gebruikt wordt voor een min of meer vaste groep van mensen die samen (vanuit een bepaalde discipline) een bepaald doel nastreven, zoals bijvoorbeeld *wereldheling*. Bij de respondent die geciteerd werd in het artikel gaat het echter om een tijdelijke zelfhulpgroep.

Indiaanse spiritualiteit

In de spiritualiteit van de Indianen wordt een manier gevonden om in nauw contact met de natuur het religieuze te beleven.

Innerlijk kind

Ieder mens zou verschillende deelpersoonlijkheden hebben, een stuk van hem/haar zou altijd kind blijven. Wanneer je als kind gekwetst bent geworden, bijvoorbeeld door de hoge eisen die je ouders je stelden, draag je dat je heel leven mee. Pas wanneer het innerlijk kind weer 'kind' mag zijn, kan je weer gelukkig worden.

Intuïtieve ontwikkeling

zie bewustzijnsverruiming

Macrobiotiek (kooklessen)

Macrobiotiek is een bepaalde leer over hoe men in evenwicht met de natuur kan leven. De voeding is hierbij heel belangrijk. Voedingsmiddelen kunnen immers ook bijdragen tot een groter evenwicht, maar kunnen het evenwicht ook drastisch verstoren. Een macrobiotische kookles is dus wel praktische gericht, maar is gebaseerd op een levensvisie.

Massage (sensuele)

Er bestaan talloze, uiteenlopende massagetechneken, van oosterse of westerse oorsprong; op de kledij of met olie op de huid; gericht op de gezondheid, het psychisch-emotionele welzijn of op het pure genieten. Bij sensuele massage ligt de klemtoon vooral op het (lichamelijke) genieten.

Neuro-Linguïstisch Programmeren (N.L.P.)

We worden in ons denken bepaald door de structuren die we daarbij benutten. Dat geldt ook voor onze communicatie met anderen. Beide bepalen of we in het leven falen of succes hebben. N.L.P. is erop gericht die structuren bewust te onderkennen en de negatieve patronen te vervangen door patronen die wel tot succes leiden.

Primal

Primal is een vorm van *emotioneel lichaamswerk* die erop gericht is de ervaringen van het kind zijn opnieuw te beleven.

Psycho-dynamica

zie bewustzijnsverruiming

Psycho-energetica

zie bewustzijnsverruiming

Reading en healing

zie bewustzijnsverruiming

Rebirthing

In een rebirthingssessie gaat men zich ten volle concentreren op de ademhaling. Tegelijk gaat men de gewaarwordingen observeren. Door intens te ademen doct men oude, onverwerkte emoties naar boven komen, zodat men ze kan verwerken. De ademhaling staat voor levenskracht. Door er bewuster mee om te gaan, zou men ook krachtiger in het leven gaan staan.

Reiki

Reiki staat voor universele liefdesenergie. Het is een Japans handopleggingssysteem dat via Amerika hier ingang heeft gevonden. In een reikibehandeling is men een 'kanaal' en geeft men de universele liefdesenergie door aan de cliënt. Reiki wordt vaak bekritiseerd omwille van de geheimhouding rond initiaties en de hoge bedragen die ervoor gevraagd worden.

'Relaxatie, droom en fantasie'

zie droomanalyse en droomwerk

Sjamanisme

In primitieve samenlevingen was de sjamaan de genezer en de ziener. Hij/zij was ook in staat om te reizen naar de boven- en de onderwereld, en stond in voor de contacten met de geesten. Sjamanisme wordt vaak als verzamelnaam gebruikt voor rituelen en magische praktijken die gebaseerd zijn op die primitieve tradities. Vaak wordt er een sterke klemtoon gelegd op de de natuurbeleving. In de (angelsaksische) literatuur wordt meestal van 'neopaganisme' gesproken. In het (Vlaamse) veld kom je die term echter niet tegen.

Shiatsu

Shiatsu is een oosterse vorm van massage waarbij er op bepaalde punten druk wordt uitgeoefend. Het is analoog aan acupunctuur. Gezondheidsklachten zouden te wijten zijn aan blokkades in de energiebanen ('meridianen') van het lichaam. Shiatsu is erop gericht die blokkades weg te nemen.

Stervensbegeleiding

Een persoonlijke begeleiding in de stervensfase moet de overgang gemakkelijker maken. Binnen het alternatieve veld gaat men hierbij vaak uit van minder gangbare visies op de dood.

Symbooldrama

Symbooldrama is een vorm van psychotherapie waarbij er gebruikt wordt gemaakt van rollenspel.

Tai chi

Tai chi is in oorsprong een Chinese gevechtssport, gebaseerd op het taoïsme. Men leert zich te concentreren op het hier en nu van de eigen lichaamservaring doorheen de oefening. Het doel is het evenwicht, de rust en de persoonlijkheid van de beoefenaar te versterken.

Tantra

Het bewust ervaren van de sexuele eenheid wordt gezien als een toegangsweg tot het ervaren van de eenheid met al wat is. Op die manier vormt de sexuele extase een mogelijke weg naar Verlichting. In de praktijk wordt tantra vaak gegeven als een soort sextherapie.

Toestanden van verruimd bewustzijn

Via het beluisteren van bepaalde tapes wordt men in een 'bewustzijnsniveau' (trance) gebracht, waar men contact kan hebben met de zielen van overledenen. Zo wordt het mogelijk om hen na de dood te helpen de weg naar het Licht te vinden.

Transformatiespel

Het transformatiespel is een soort 'New Age'-gezelschapsspel waarin men samen een aantal inzichten verwerft.

Voetreflexologie

Via een massage worden de drukpunten in de voeten geactiveerd. In deze drukpunten wordt het hele lichaam weerspiegeld, zodat de massage een harmoniserend effect heeft op het energiesysteem van het hele lichaam.

Volle maan meditatie

In het sjamanisme speelt de maan vaak een belangrijke rol. Je 'openstellen' voor de energie van de volle maan kan bijzondere effecten teweegbrengen.

Vrouwenweekend

Een weekend onder vrouwen zou bevorderend zijn om de eigen balans in mannelijkheid/vrouwelijkheid terug te vinden. De weekends kunnen dan nog rond verschillende thema's zijn opgebouwd.

Wereldheling door lichtinbreng

De harmonie van de planeet en haar bewoners wordt bevorderd door er actief over te mediteren. Werken met 'Licht' wil zeggen dat men de goddelijke energie 'uitstraalt' naar de wereld, of naar concrete mensen in nood.

Yoga

Via lichaams- en ademhalingsoefeningen wordt de concentratie aangescherpt. In zijn oorspronkelijke vorm is yoga een weg naar bewustwording. Vaak wordt het echter gegeven als een soort ontspanningsoefeningen.

Zangworkshops

Door vrij te zingen leert men uit te drukken wat er diep in zich leeft. Het zingen kan ook een manier zijn om de harmonie te bevorderen.

Zenmeditatie

In zenmeditatie tracht men zich 'leeg' te maken, men tracht met andere woorden de permanente gedachtenstroom stil te leggen. Het doel is het verwerven van levenswijsheid.

Zweethutten

De zweethut is een aan de Noord-Amerikaanse Indianen ontleend ritueel. In een vuur worden stenen opgewarmd. Die worden dan binnengedragen in een hut van wilgentakken en dekens. Door er water over te gieten wordt een sauna-effect gekomen. De reiniging zou niet enkel lichamelijk zijn, maar ook psychisch en spiritueel.

Bijlage 2: Kenmerken van de respondenten**Geslacht:**

vrouw:	50
man:	19

Leeftijd:

< 20 jaar:	0
20-29 jaar:	8
30-39 jaar:	33
40-49 jaar:	20
50-59 jaar:	5
60-69 jaar:	3
>= 70 jaar:	0

Gezinssituatie:

inwonend bij ouders:	5
alleenstaande:	13
samenwonend, zonder kinderen:	8
samenwonend, met kinderen:	1
gehuwd, met kinderen:	25
gehuwd, zonder kinderen:	1
gescheiden, met kinderen ten laste:	8
gescheiden, zonder kinderen ten laste:	7
verweduwd:	1

Opleiding:

lager onderwijs:	1
lager secundair onderwijs:	6
secundair onderwijs:	14
H.O.B.U.:	29
universitair:	19

Beroep:

arbeider:	4
bediende:	32
kaderlid:	4
zelfstandige:	12
vrije beroepen:	1
werkloos:	9
huisvrouw:	5
gepensioneerd:	2

Sector van tewerkstelling:

industrie:	8
sociale sector:	8
gezondheidszorg:	10
onderwijs:	10
dienstensector (overige diensten):	17
niet beroepsactief:	16

Bijlage 3: Overzicht van de gevolgde cursussen en therapeutische behandelingen

(De cijfers geven het aantal respondenten weer die een bepaalde cursus op het ogenblik van het interview volgden, of ooit gevolgd hadden.)

Bewustzijnsverruiming:	33
Emotioneel lichaamswerk:	31
T'ai chi:	24
Afrikaans / primitief dansen:	17
Workshops e.d. met elementen uit het sjamanisme:	16
Yoga:	15
Massages:	13
Voetreflexologie:	12
Reiki:	11
Tantra:	11
Shiatsu:	9
Droomanalyse/ Droomwerk:	7
Macrobiotiek:	7
Vrouwenweekends/vrouwengroepen:	7
Intuïtief schilderen/mandala's tekenen:	7
Rebirthing:	7
Bachbloesems:	6
Astrologie:	6
Aikido:	5
Meditatie:	4
Dynamic, Kundalini-meditatie:	4
Groepspsychotherapie:	4

Tarot/kaarleggen:	4
Gestalt/Psychosynthese:	4
za-zen/zenmeditatie:	4

De cursussen die slechts door drie respondenten werden gevolgd waren: sofrologie/relaxatie; qi gong; regressie; Transcendente meditatie en eunomie.

De cursussen die door twee respondenten werden gevolgd waren: 'je leven in eigen handen nemen'; 'toestanden van verruimd bewustzijn'; gezonde voeding; Posturale Integratie; natuurlijke gezondheid; antroposofie; stervensbegeleiding; dao; aromatherapie; pendelen; zang en stemwerk; en relatietraining.

Tenslotte waren er ook nog een hele reeks cursussen die slechts door één respondent vermeld werden: parapsychologie; synchroniciteit; Outward Bound School; kaarsen-, stenen- en spiegelmagie; runetekens; esoterie; N.L.P.; theosofie; magnetisme; botregeneratietherapie; archetypen; energetische foto-analyse; P.R.H.-analyse; accupunctuur; A Course In Miracles; kinesiologie; 'innerlijk kind'; do in; stenen en kristallen; assertiviteitscursus; 'de mens in man en vrouw'; beeldhouwen; transformatiespel; rebalancing; comparatieve filosofie; enneagram; vedantafilosofie; attitudinal healing; al anon; Amore; fez en perelandra.

VOETNOTEN

- (1) Hierbij wil ik de studenten bedanken die hebben meegewerkt aan het onderzoek dat aan de basis lag van dit artikel. Dat waren Elke Brungs, Katja Coppens, Koen Daems, Goele De Groof, Bart De Sutter, Sofie Dierickx-Vissers, Gert Goris, Inge Jansegers, Kenny Jossels, Katrien Keyaerts, Filip Mertens, Liesbet Mullie, Liesbet Niveau, Ward Rommel, Natasja Schouterden, Steven Steel, Rebecca Thys, Katleen Van Assche, Isabel Van Hoedenaghe, Tin Verheyden, Inge-Lise Vermeire, Inge Vermeiren en Martine Hendrickx.
- (2) Bauman heeft het hier over de identiteitsconstructie die in de moderniteit aan het individu wordt overgelaten. In de 'postmoderne' tijd blijft dat echter onverminderd van toepassing. (cf. infra)
- (3) Voor degenen die minder vertrouwd zijn met deze cursussen, werd in bijlage 1 een verklarende woordenlijst opgesteld van de alternatieve cursussen en therapeutische behandelingen die in het artikel ter sprake komen.
- (4) Sinds enkele jaren wordt er ook een 'Alternatieve Gids voor Vlaanderen' uitgegeven: dit is een adressenlijst van centra, lesgevers en therapeuten, ingedeeld in een negentigtal uiteenlopende rubrieken.
- (5) Dit onderzoek liep parallel met mijn eigen doctoraatsonderzoek. Het deelonderzoek van de studenten werd toegespitst op de cliënten. In dit artikel worden hoofdzakelijk de resultaten van het deelonderzoek van de studenten besproken. Een enkele keer wordt er ook verwezen naar mijn eigen interviews met lesgevers.

-
- (6) Vandaar ook de nood aan rituelen op deze scharnierenmomenten in het leven. De vroegere vanzelfsprekendheden worden daarin opgeheven, en men bereidt zich voor op een nieuwe levensfase die later ook weer vanzelfsprekend zal worden. Zie ook Anne Van Meerbeeck, *Dopen: waarom niet?*
 - (7) Het is niet zo dat een elite iets waarachtig beleeft en dan wordt nageaapt door de 'grijze' massa. Evenmin kan je stellen dat 'denkers' meer authentiek zouden leven dan mensen die minder bij de dingen stilstaan. Dit zijn oordelen vanuit het standpunt van de intellectueel. Omgekeerd zou je immers evengoed kunnen stellen dat 'gewone' mensen het leven eerder 'ten volle beleven'. Als socioloog moeten we echter de relativiteit van standpunten inzien en ons onthouden van oordelen.
 - (8) In recenter werk geeft Luckmann 'the New Age Movement' trouwens steevast als voorbeeld van de nieuwe sociale vorm van religie. (1991: 178-179; 1996: 75-76). Terwijl hij echter abstraherend schrijft, en historische ontwikkelingen in de samenleving wil duiden, trachten wij met onze studie dicht bij de concrete sociale werkelijkheid te blijven. Op dit niveau is een benaming als 'de New Age beweging' hoogst problematisch (zie ook: Van Hove, 1996).
 - (9) Groepsvorming zou immers de centrale functie van godsdienst zijn. cf. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*.
 - (10) Uit "Op naar Utopia" van Jim Schilder, interview met James Redfield, in: *Weekend Knack*, 30 augustus 1995, p.30.
 - (11) Zoals bijvoorbeeld Wouter Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture*.
 - (12) Aangezien het om een leeronderzoek ging, zijn er bij het interviewen wel fouten gemaakt. Die waren echter niet zo drastisch dat er hele interviews door onbruikbaar werden. Bij de analyse van de interviews werd er trouwens rekening gehouden met de interactie tussen de respondent en de twee interviewers, dus ook met de communicatieve uitglidders. Dit is een algemene regel bij het analyseren van interviews. Binnen het bestek van dit artikel kan uiteraard niet verder worden uitgeweid over methodologie.
 - (13) Zie in verband hiermee ook mijn bespreking van het verschijnsel van de produktdifferentiatie (Van Hove, 1995).
 - (14) Virgini is 62 jaar. Ze is gehuwd, heeft kinderen en is huisvrouw. Ze is intensief bezig met yoga en volgt daarnaast nog t'ai chi als "hobby".

-
- (15) Gerda is 43 jaar. Ze is gescheiden, heeft haar kinderen ten laste en is familiaal werkster. Ze volgt al jaren yoga en heeft daarnaast ook bio-energetica, rebirthing, een groeigroep voor alleenstaanden, stervensbegeleiding, een massageweekend, een week 'relaxatie, droom en fantasie', een vrouwenweekend, tantradagen en een zweethut gedaan.
- (16) De term 'zelf' krijgt trouwens op zich via uiteenlopende klemtonen verschillende betekenissen (Van Hove, 1996).
- (17) Sarah is 44 jaar, en alleenstaande. Ze heeft als secretaresse gewerkt en is op het moment van het interview werkloos. Ze is intensief bezig geweest met reiki, innerlijk kind en sjamanisme (ze werkt onder andere met bomenergie). Verder heeft ze ook tantra, reading en healing (d.i. psycho-energetica), zangworkshops, symbooldrama en transformatiespel gevolgd.
- (18) Het werken met ideaaltypes op een lager niveau, met andere woorden het onderscheiden van verschillende zingevingssystemen binnen het veld, heeft wel het voordeel dat het fenomeen minder abstraherend monolithisch wordt beschreven (Van Hove, 1996).
- (19) Pablo is 45 jaar, is gehuwd en heeft kinderen. Hij is informaticus. Hij doet t'ai chi en zen-meditatie.
- (20) Helena is 45 jaar, is gehuwd en heeft kinderen. Ze is verpleegkundige. Behalve psycho-dynamica, is ze ook bezig met primitieve dans, beeldhouwen, aromatherapie en stervensbegeleiding.
- (21) Voor wie ervan overtuigd is dat 'God' de mens volledig 'transcendeert' en dat 'godsdienst' bijgevolg betekent dat men zich onderwerpt aan het goddelijke; is het 'gebruiken' van (elementen uit) een godsdienst om aan eigen psychologische behoeften te voldoen eigenlijk een perversie.
- (22) Stark en Bainbridge beschrijven enkele modellen voor het ontstaan van 'cults' (nieuwe religieuze gemeenschappen). Eén ervan is een charismatisch leider die aanhang verzamelt. Een 'cult' zou echter ook zonder leidersfiguur kunnen ontstaan vanuit een vriendengroep (1985: 171-188).
- (23) Sam is 35 jaar en alleenstaande. Hij is ondernemer en volgt psycho-dynamica.
- (24) cf. Heelas, *The Limits of Consumption*. Er bestaat wel een kans dat er bij de cursisten inderdaad 'kick-zoekers' tussenzitten, en dat die niet in ons onderzoek terecht zijn gekomen.

-
- (25) Adriaan is 35 jaar en mechanicien. Hij woont in bij zijn ouders. Hij is bezig geweest met emotioneel-lichaamswerk, t'ai chi, holistische massage, aura- en chakrahealing, shiatsu, eerste graad reiki, kaarsen- en stenenmagie, spiegelmagie, de vier elementen, rune, Afrikaans Dansen, esoterie, tarot, en hij heeft ooit een horoscoop laten trekken.
- (26) "De verleidelijkste cursussen van het najaar", Flair nr. 37. 3 september 1996, blz. 108-111.
- (27) Erika is 39 jaar. Ze is gescheiden en heeft geen kinderen. Ze is informaticus. Behalve psycho-dynamica heeft ze ook een weekends gevolgd rond Indiaanse vrouwen, vrouwenhulpverlening en counseling. Ze heeft ook een vrouwenleergroep gevolgd en is ook bezig geweest met macrobiotiek.
- (28) cf. Luckmann, *The Structural Conditions of Religious Consciousness in Modern Societies*. 1979
- (29) Vaak betrof de (interne) kritiek op de New Age de commercialisering ervan. De bespreking hiervan valt evenwel buiten het bestek van dit artikel.
- (30) Deze beschrijvingen zijn gebaseerd op de "Alternatieve Gids van Vlaanderen", folders die gebruikt worden om activiteiten aan te kondigen en eigen observaties.

BIBLIOGRAFIE

Alternatieve Gids voor Vlaanderen, editie 1995, 136p.

BARKER, Eileen (1989), *New Religious Movements. A Practical Introduction*. London: Her Majesty's Stationary Office.

BAUMAN, Zygmunt (1992), *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge. xviii+232p.

BAUMAN, Zygmunt (1995), "Van Pelgrim tot toerist", *Tijdschrift voor sociologie*, 16(1): 31-49.

BERGER, Peter en LUCKMANN, Thomas (1966), *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. New York: Doubleday Garden City. vii + 249p.

CAMPBELL, Collin (1982), "Some Comments on the New Religious Movements, the New Spirituality and Post-industrial Society", pp. 232-242, in: BARKER, Eileen (ed.), *New Religious Movements: a Perspective for Understanding Society*. New York: Edwin Mellen Press.

- CHAMPION, Françoise (1989) "Les sociologues de la post-modernité religieuse et la nébuleuse mystique-ésotérique", *Archives de Sciences sociales des Religions*, 67(1): 105-169.
- DE BACKER, Bernard (1995), "Un nuage dans le ciel de la Haute Modernité. La promesse du Verseau et les impasses de la construction réflexive de soi." *Groupe de sciences sociales des religions U.C.L., documents n° 2.*
- DOBBELAERE, Karel (1982), "Godsdienst, religie en zingevingssystemen", *Tijdschrift voor sociologie*, 3 (1): 25-43.
- DOBBELAERE, Karel (1993), "Individuele godsdienstigheid in een gesecculariseerde samenleving", *Tijdschrift voor sociologie*, 14 (1): 5-29.
- DURKHEIM, Emile (1968, 5e uitgave), *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Presses universitaires de France.
- FERGUSON, Marilyn (1984, 4e druk), *De aquariussamenzwering. Persoonlijke en maatschappelijke transformatie in de tachtiger jaren*. Deventer: Ankh-Hermes. (vertaling uit het Engels)
- GIDDENS, Anthony (1994), *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, vii+256p.
- HAGA, Manabu (1995), "Self-development Seminars in Japan", *Japanese Journal of Religious Studies*, 22 (3-4): 283-299.
- HANEGRAAFF, Wouter J. (1996), *New Age religion and Western culture: esotericism in the mirror of secular thought*. Leiden: Brill, xiii+580 p.
- HEELAS, Paul (1982), "Californian Self-Religious and Socialising the Subjective", in: BARKER, Eileen (ed.), *New Religious Movements: A Perspective for Understanding Society*. New York: Edwin Mellen Press.
- HEELAS, Paul (1993), "The New Age in Cultural Context: the Premodern, the Modern and the Postmodern", *Religion*, 23: 103-116.
- HEELAS, Paul (1994), "The Limits of Consumption and the Post-modern 'Religion' of New Age", pp. 102-115, in: KEAT, R., e.a. (eds.), *The Authority of the Consumer*. London: Routledge.
- JAMES, William (1982(1902)), *The Varieties of Religious Experience*. Harmondsworth: Penguin Books, xxxii + 534 p.
- LUCKMANN, Thoma, (1967), *The Invisible Religion*. London: Macmillan Company, 128p.
- LUCKMANN, Thomas (1979), "The Structural Conditions of Religious Consciousness in Modern Societies", *Japanese Journal of Religious Studies*, 6 (1-2): p.121-137.
- LUCKMANN, Thomas (1991), "The New and the Old in Religion", pp. 167-182, in: BOURDIEU, Pierre en COLEMAN, James S. (eds.), *Social Theory for a Changing Society*. Oxford: Westview Press.
- LUCKMANN, Thomas (1996), "The Privatization of Religion and Morality", pp. 72-86, in: HEELAS, Paul, e.a. (eds.), *Detraditionalization. Critical Reflexions on Authority and Identity*. Oxford: Blackwell.

- STARK, RODNEY en BAINBRIDGE, William (1995), *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press, vii+571p.
- STENGER, Horst (1990), "Kontext und Sinn. Ein typologischer Versuch zu den Sinnstrukturen des 'New Age'", *Soziale Welt*, 41 (3): 383-403.
- VAN COILLIE, Geert en MALFAIT, Riane (s.d.), *Dynamisch ontspannen. Basisreeks bio-energetica*. Leuven, 120 p.
- VAN HOVE, Hildegard (1995), "Professionals in the New Age Circuit" (onuitgegeven congrespaper), 6p.
- VAN HOVE, Hildegard (1996), "Higher Realities and the Inner Self: One Quest? Transcendence and the Significance of the Body in the New Age Circuit", *Journal of Contemporary Religion*, 11(2): 185-194.
- VAN MEERBEECK, Anne (1996), "Dopen waarom niet? Een sociologische verkenning van de betekenis van dopen in Vlaanderen", *Levensrituelen: Doopsel*. Kadocstudie.